

Toespraak Maarten Duijvendak bij de presentatie van Sporen van Joods Leven, 18 april 2024

Geachte burgemeester, opperrabbin, voorzitter van de Joodse gemeente, wethouders en raadsleden, vrienden, familie en andere belangstellenden.

Het is een voorrecht om aan u vandaag het onderzoeksrapport te mogen presenteren. U ziet hier het voorblad van het rapport. Het is een voorrecht, maar ook lastig. Het rapport telt ruim 100 pagina's. Ik moet vanmiddag daaruit een selectie maken. En tegelijk wil ik een kader aangegeven en wat extra's zeggen over de aanbevelingen waarmee het onderzoeksverslag afsluit.

We herdenken veel zaken. Wat we herdenken bepaalt mede wie we zijn. De herdenkingen vormen een serie morele stippen op onze horizon. Wat en hoe we herdenken zijn de windrichtingen op ons moreel kompas. Herdenken en weten wat je herdenkt is belangrijk.

Gisteren, op 17 april herdacht Kampen de bevrijding, 79 jaar terug. Het was feest vooral voor scholieren, met onder meer de overdracht van de zorg voor de oorlogsmonumenten.

Precies acht dagen terug, 81 jaar geleden, eind van de middag 10 april, werden nog vier joodse burgers uit Kampen op transport gesteld. Zij waren de laatste Joodse burgers die uit Kampen werden weggevoerd.

Het waren een aantal oudere en zieke mensen: Heintje Vos-Heilbron, een 71 jaar; Mozes van Gelderen en zijn echtgenote Froukje Elisabeth van Raalte, zij waren 78 en 62 jaar oud; en als vierde de 57-jarige invalide Sophia Boektje.

Op dat moment bleven nog slechts twee Joodse inwoners in Kampen achter: Wolf van der Hoeden en Grietje Wallage, beiden gemengd gehuwd. Vier andere Joodse inwoners waren in dagen voorafgaand of zouden wat later uit het zicht verdwijnen. Twee van deze ondergedoken Joden zouden de oorlog niet overleven.

De grootste groep, 20 Joodse inwoners, werd op 18 november 1942, vandaag 81 jaar en zeven maanden terug, van het station in Kampen weggevoerd naar Westerbork en vandaar, verder naar het oosten. Zij werden vermoord of vonden daar de dood door uitputting.

Voordien, eind juli en 14 augustus 1942 was een aantal mannen op transport gezet naar een werkkamp in Friesland. Vandaaruit waren ze in oktober 1942 via Westerbork naar het Oosten gedeporteerd. Om dwangarbeid te verrichten.

De data in onze agenda's hebben soms een beladen geschiedenis, als je daarvan bewust bent. Als we die data niet kennen, als we het verleden niet kennen. kunnen we die dagen niet herdenken.

We praten vaak over Joodse slachtoffers in groepen, zoals ik net ten dele deed. Dat is wat afstandelijk, een beetje veilig, maar ook typerend. In het rapport dat ik vandaag presenteer noem ik namen van deze inwoners, en tracht ook iets over deze mensen als persoon te schetsen, iets over hun leven te melden, en ze zo een gezicht, een geschiedenis te geven. Daarin ben ik niet uitputtend, eerder selectief. Vandaar de titel 'Sporen van Joods leven.'

Het rapport is geschreven met een duidelijke vraagstelling, die richting geeft. Die de ontrecting en het rechtsherstel in het middelpunt stelt. Centraal staat de vraag wat er gebeurde met de Joodse inwoners van Kampen, en hun eigendommen, toen zij werden ontrect, gemarginaliseerd, gedeporteerd of moesten onderduiken. Wat was de rol van de gemeentebesturen en ambtenaren daarbij?

Daarom heb ik sterk naar de bestuurlijke kant gekeken. Ik noem ook de namen van bestuurders en hun ambtenaren. Ik beschrijf het proces van uitsluiting dat aan de transporten voorafging. Wie waren daarbij betrokken, wie was betrokken bij de verhuur en de aankoop van de huizen die de Joodse inwoners achterlieten? Wat gebeurde er met de inboedel van deze woningen? In welke context handelden de ambtenaren en politieagenten? Hoe ging het rechtsherstel?

Dit levert een geschiedenis op die ongemakkelijk is. Zeker voor families van betrokkenen; voor de Joodse families en andere nabestaanden van toenmalige inwoners van Kampen en IJsselmuiden, familieleden van bestuurders of ambtenaren. Het lezen over de gebeurtenissen van toen, over de keuzes die mensen maakten, de onvrijheid die ze daarbij ervaarden, en de ernstige gevolgen die handelingen voor medeburgers kregen, is confronterend. Het is ook leerzaam.

Deze geschiedenis laat zien dat het beeld dat we hebben van het verleden vaak onvolledig is. Dat zeggen historici altijd, er is meer onderzoek nodig. Maar echt, we kennen veel feiten niet, er missen perspectieven, er zijn stemmen die niet gehoord worden, er zijn gezichten die ontbreken.

Dat is een probleem omdat onze geschiedenis ons doen en laten in het heden mede bepaalt.

Geschiedenis ordent onze samenleving, het maakt ons tot wie we zijn, het vormt onze cultuur en gewoontes. Het helpt ons bezinnen op recht en onrecht, op macht en onmacht. Het helpt ons een moreel kompas te vormen.

Dit onderzoek beschrijft onrecht dat aan veel mensen tijdens de Tweede Wereldoorlog in slechts enkele maanden tijd werd aangedaan. Twee handenvol verordeningen tussen zomer 1940 en voorjaar 1941 [van Arthur Seyss-Inquart de Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandse gebied] bepaalde dat meer dan 140 duizend inwoners van Nederland minder rechten kregen dan de overige inwoners. 'Ontrechting' noemen we dat eenvoudig en eufemistisch.

Een essentiële verordening was deze: VO6 van januari 1941: Het verplichte mensen aan te melden hoeveel Joodse grootouders zij hadden.

De hierop volgende verordeningen golden veel dagelijkse zaken; de Joodse kinderen die niet meer naar hun school mogen;
het moeten aftreden van Kamerleden en leden van de gemeenteraad omdat ze Joods of communist zijn;
het niet meer bij de overheid mogen werken, omdat je Joods bent;
niet meer je eigen bedrijf mogen uitoefenen, omdat je Joods bent;
het niet meer naar een bioscoop, park of strand mogen, omdat je Joods bent;
en ook het niet meer mogen beschikken over je eigen woning of ander onroerend goed, omdat je Joods bent.

Het onroerend goed van Joodse eigenaren werd in beheer genomen door een daarvoor - op Duits initiatief - opgerichte Nederlandse stichting: meestal naar de naam de *Niederländische Grundstück Verwaltung* genoemd. Die 'beheerde' het vastgoed met het doel dit te gelde te maken.

Veel van het onroerend goed werd verkocht. De zogenaamde Verkoopboeken van de NGV vormen een belangrijke eerste bron. Er zijn meer bronnen waarin gedwongen verkopen staat vermeld. Ook van verkopen in de gemeente Kampen en IJsselmuiden.

Tussen het in beheer nemen van de woningen van Joodse eigenaren en de deportatie van hun bewoners zat in de meeste gevallen slechts een paar maanden, minder dan een jaar.

Maar het kostte de nabestaanden van de gedeporteerde en vermoordde mensen, na de bevrijding, vaak vele jaren om dit onrecht ongedaan te krijgen. Het duurde in Kampen vaak tot 1950 of 1951 voordat het eigendom hersteld was, ondanks de wettelijke regeling die de Nederlandse regering in Londen daarvoor had getroffen.

Daarbij speelden niet alleen juristen en notarissen een rol, maar ook de oorlogskopers, en anderen. Zij vormden in veel gevallen een ongelijk speelveld met de Joodse nabestaanden die op zoek waren naar recht, op zoek waren naar bezittingen van de gedeporteerde dierbaren, maar nog veel meer, op zoek waren naar informatie over vermisten familieleden.

Onderzoek als dit leert ons het belang van de rechtstaat - onze rechtstatelijke instituties, met wellicht allerlei mankementen en bureaucratie - maar een staat die burgerrechten van personen verankert, die inwoners van dit land op gelijke voet behandelt.

Onderzoek naar de rol van de lokale overheid in deze jaren toont de smalle marges waarin bestuurders opereerden. Het hellende vlak waarop ambtenaren balanceren als die rechtsstatelijkheid niet meer vanzelfsprekend is, niet meer voor iedereen geldt. Het toont tevens ook het belang van een open en zorgvuldige overheid. Een overheid die niet alleen het belang van de gemeenschap dient, maar ook de rechten van het individu, niet uit het oog verliest.

Onderzoek als dit, laat ook zien hoe gevaarlijk een ideologie is die zich beroept op een nationale ziel, een nationale eigenheid, nationale exclusiviteit. Die daarmee bepaalde groepen mensen buiten de gemeenschap plaatst, en zo een basis vormt waarop rechten van burgers, bepaalde groepen inwoners, kunnen worden beknot; hun rechten kunnen worden afgenomen; waarop zij kunnen worden uitgesloten van het sociale verkeer.

Laat me kort iets over Kampen en haar Joodse bevolking zeggen. De Joodse gemeenschap in Kampen was klein en kromp: in 1930 leefden er 69 Joden, in 1942 waren het er nog 45. In de tussenliggende jaren waren meer joodse mensen overleden dan geboren en meer verhuisd dan gevestigd. Er was bijvoorbeeld migratie naar Amsterdam van jongeren om daar te studeren of te werken.

Op grond van de Duitse VO6/1941, registreerden zich 60 personen met minimaal één Joodse grootouder. Zij vormden 22 huishoudens, waaronder 13 gezinnen met kinderen.

De Joodse gemeenschap telde 15 echtparen, waarvan vier gemengd gehuwd. Dat wil zeggen met 1 niet-joodse partner.

De meeste Joden in Kampen waren seculier of vrijzinnig. De Chazan, Meijer Druijff, antwoordde bij een enquête in 1939 op de vraag naar het geestelijke en religieuze klimaat in Kampen dat onder Joden "de belangstelling voor geestelijke vraagstukken normaal", maar "de belangstelling voor godsdienstige vraagstukken vèr beneden normaal is."

Wie zichzelf als 'Joods' zag en wie door de Duitsers als 'Joods werd beschouwd', waren verschillende zaken. Van een groot aantal, die door de Duitsers als Jood werd betiteld, meldde het bevolkingsregister bij religie: 'géén' of Ned. Herv. Dat maakte voor de Duitsers weinig uit.

Van de Joodse bevolking keerde in Kampen minder dan 10 procent terug. Voor heel Nederland wordt dit aandeel meestal op 25% geschat.

Het onderzoeksverslag heeft twee rode lijnen, twee perspectieven: De eerste lijn is het leven van de Joodse families en personen in Kampen en IJsselmuiden bij het begin van de oorlog en wat de

oorlogsjaren hen heeft gebracht. En hoe zij, of hun nabestaanden, na de oorlog voor rechtsherstel hebben moeten knokken. Dat is een uitgebreid hoofdstuk, waarin de families per adres worden besproken.

De andere lijn is dat van het optreden van de overheid, vooral het gemeentebestuur in Kampen en IJsselmuiden, de verantwoordelijken, hun ambtenaren en politiefunctionarissen en hoe en waarom zij uitvoering hebben gegeven aan de Verordeningen van de bezetter. Uiteraard zijn beide rode lijnen nauw met elkaar verknoot.

In vervolg hier zal ik me concentreren op de rol van het gemeentebestuur, hoe de omstandigheden voor het bestuur veranderden en welke keuzes het bestuur heeft gemaakt, of heeft moeten maken ten aanzien van de Joodse inwoners en hun bezittingen.

De vraag is in hoeverre in Kampen en IJsselmuiden de medewerking lijdelijk was, werd afgedwongen, of dat men ook op eigen initiatief de Duitse bezetter ter wille was.

Laat me beginnen met een paar woorden over het institutionele kader waarbinnen de lokale overheden handelden in de oorlogsjaren. En later spreek ik over personen.

De 'Aanwijzingen van 1937' werden door het kabinet Colijn opgesteld om in geval van een oorlog de voortgang van het overheidsapparaat te verzekeren. Het werd in 1938 met een stempel 'geheim' naar alle besturen in het land gezonden en daar opgeborgen. Het mocht pas worden gelezen, indien het zo ver was.

De eerste algemene regel was dat bestuurders en ambtenaren op hun plaats moesten blijven en "in het belang der bevolking er naar streven, dat het bestuur ook onder de gewijzigde omstandigheden zo goed mogelijk zijn taak blijft vervullen." Naar deze zin wordt vaak verwezen.

Echter er volgden een aantal mitsen en maren in deze Aanwijzingen. De Aanwijzingen veronderstelden dat de bezetter in principe de wetten van het land zou respecteren, en alleen nieuwe maatregelen uit zou vaardigen die eventuele bezettingsproblemen zouden oplossen.

Een slotopmerking in het eerste artikel wees op de mogelijkheid tot protest van bestuurders bij ingrijpende veranderingen in het staatsbestel. Echter wat een ingrijpende verandering was, werd niet echt omschreven.

Het selectief registreren en ontrechten van een bepaalde groep mensen werd blijkbaar niet beschouwd als een verandering in het staatsbestel.

Wel verbood artikel 20 de medewerking aan "de ontruiming [van woningen, MD], welke het karakter draagt van een deportatie op enigszins grote schaal, met het doel om te dienen hetzij als straf of als dwangmiddel, hetzij om de bewoners elders werkzaam te stellen."

De overheden werkten voorjaar 1941 reeds mee aan de voorbereidingen van die 'deportatie'. Vermoedelijk zonder zich dit te realiseren.

De grip van de bezetter op het bestuur werd versterkt door de Verordening 152 van 11 augustus 1941, die 'bijzondere maatregelen op administratiefrechtelijk gebied' regelde. Een zeer verhullende titel voor een maatregel die een einde maakte aan de democratische verhoudingen op lokaal en provinciaal niveau.

Vanaf 1 september 1941 kenden de gemeenten een éénhoofdig bestuur, het 'Führerprinzip'. De burgemeester nam de taken van de gemeenteraad waar. Zo heette dat. Daarbij was de burgemeester

verplicht de opdrachten van hogerhand uit te voeren. Dus ook de gemeentelijke autonomie kwam te vervallen. Wethouders werden een soort adviseur. De gemeenteraad vergaderde niet meer.

Tegen de invoering van VO 152 en het 'leidersbeginsel' protesteerden allerlei burgemeesters en ook burgemeester Herman Oldenhof van Kampen en zijn collega Maurits Quarles van Ufford van IJsselmuiden. Zij schreven gezamenlijk een brief aan het ministerie van BiZa waarin zij hun grote zorg uitte. Anders dan bijvoorbeeld in Limburg traden in Overijssel op dit moment geen burgemeesters af.

Oldenhof werd een half jaar later ontslagen, begin 1942, na zijn weigering straatnamen van levende leden van het Koninklijk Huis te hernoemen. In IJsselmuiden waren niet zulke straatnamen. Quarles van Ufford werd in 1943 ernstig ziek en overleed begin 1944.

In toenemende mate eiste de bezetter onvoorwaardelijke gehoorzaamheid van de politie en andere functionarissen. Slechts een enkeling durfde hiertegen protest aan te tekenen. Zij die dit deden waren hun lot onzeker. Zij verloren in veel gevallen hun baan, hun inkomsten, of erger, werden op transport gezet naar Vught of Amersfoort en vervolgens naar een kamp in Duitsland gebracht. Daarvandaan keerden niet allen terug. Maar die consequenties kenden men in 1941 en 1942 nog niet. Wel iets van de dreiging.

In de gemeente Kampen werden – zoals elders – op verzoek van de bezetter alle namenlijsten opgesteld. De eerste versies werden met een begeleidend briefje opgezonden door burgemeester Herman Oldenhof. De laatste lijst van juli 1942 door de NSB-burgemeester Eduard Sandberg. Op de eerste lijsten stond iedereen met minimaal één Joodse grootouder. De laatste versie was specifiek en fungeerde als lijst voor de deportatie.

Vooraf aan het moment van de deportatie ontving de gemeente nog een aanschrijving in oktober 1942, dat bij 'arrestatie, transport en voorgeleiding van joden, gijzelaars en andere personen' volstrekte medewerking werd geëist.

In Kampen weigerde slechts één politiemann op dat moment. Echter een aantal anderen hadden reeds eerder overplaatsing aangevraagd of zich ziek gemeld.

Verantwoordelijk voor de gang van zaken bij de deportatie waren de waarnemend burgemeester August Roest van Limburg, de politie-inspecteur Jan de Bruijn en zijn opvolger Johan Boesveld in april 1943. Deze drie waren Nationaalsocialist.

In IJsselmuiden werden in 1941 en 1942 geen Joodse inwoners geregistreerd. Ze stonden daar niet ingeschreven. In september 1943 bleek een 'half-Joodse' vrouw in de gemeente te wonen. Zij was daar in het vroege voorjaar bij haar niet-Joodse schoonfamilie ingetrokken. Ze was niet ondergedoken, maar had zich ook niet formeel gemeld of was niet formeel ingeschreven, evenmin als haar twee kinderen. De Rijksdienst voor controle op de bevolkingsregisters wees de gemeente hier op. De gemeente schreef haar nu op de vereiste manier in. Een jaar later verhuisde de vrouw en haar gezin naar elders.

Wat we vaak vergeten is dat – op verzoek van de bezetter – vergelijkbare lijsten werden opgesteld van bewoners van woonwagens en woonschepen en van homoseksuelen in de gemeente. Ook hier is verschil tussen Kampen en IJsselmuiden. In het archief van de laatste plaats werden zulke ingevulde lijsten – door mij - niet aangetroffen.

In 1941 diende Joodse inwoners het bezit van onroerend goed te melden. Dit onroerend goed werd na hun deportatie verkocht of door een beheerder verhuurd. Het meeste Joods bezit, de huizen, winkels en grond werd in 1943 verkocht aan particulieren.

De gemeentebestuur IJsselmuiden kocht geen vastgoed van Joodse eigenaren. Wel kocht het Rijk in mei 1942 van de Nijmeegse industrieel Arnold Hartog, de polder De Koekoek [270 hectare land]. Door deze aankoop bleef het beheer van de polder een eenheid.

In 1944 vroeg de bezetter bij de gemeente IJsselmuiden naar het eigendom van de 'Joodse begraafplaats'. De waarnemend burgemeester Engelen meldde dat dit een deel van de gemeentelijke begraafplaats vormde. Dit verhullende taalgebruik – dat in niets refereerde aan het eigendom van de Joodse gemeente – voorkwam mogelijk verdere handelingen van de bezetter.

De gemeente Kampen kocht juni 1942 een perceel Volkstuinjes aan de Venedijk dat eigendom was van de oud-slager in de Venestraat Herman Goudsmid. Deze aankoop was op verzoek van het provinciale pachtbureau. Dat wilde zorgen dat het tuinjescomplex intact bleef. Het sloot aan bij de wens, in 1941 nog door de gemeenteraad uitgesproken, om meer volkstuinjes, 'bouwakkertjes' voor volksvoedsel te organiseren. Het complex werd gedurende de oorlog door 25 gezinnen gebruikt en bleef door de gemeente na de oorlog verpacht.

Opmerkelijk is dat rechtsherstel van dit perceel lang uitbleef. De oudste dochter van Herman Goudsmid had de oorlog overleefd en inventariseerde haar vaders bezittingen. Pas in 1950 kwam het tot een eerste briefwisseling hierover tussen gemeente en een notariskantoor dat haar behulpzaam was. Zes jaar later werd een regeling getroffen die vooral gunstig was voor de gemeente. Het complex bleef eigendom van de gemeente. De nabestaanden gingen akkoord met een (beperkte) financiële vergoeding.

Een standaard vraag in dit type onderzoek is of er na de oorlog systematisch achterstallige lokale heffingen zijn gevorderd bij de nabestaanden of terugkerende Joden. Dat was in Amsterdam, Den Haag, Leeuwarden en enkele andere plaatsen het geval. Daarvan blijkt in Kampen niet.

Maar het is een lastig te beantwoorden vraag, omdat de belastingkohieren niet bewaard hoefden te worden en meestal niet bewaard zijn.

In één naoorlogs financieel overzicht van een beheerder is melding van de betaling van straatgeld over het jaar 1944 ergens in september 1945. Die betaling werd verricht uit de boedel van de Joodse eigenaar, die in 1944 in Oost-Europa omkwam. Dat getuigt van een zakelijke houding bij de gemeente en bij de beheerder, die niet ongewoon is. Maar het is vooral vreemd dat niet de feitelijke gebruiker van het pand op dat moment deze last betaalde.

Er zijn een paar interessante Naoorlogse kwesties. Die ik nu niet allemaal kan bespreken. Ze worden uitgebreid vermeld in het verslag en boek. De meeste eigendommen van de Joodse gemeente zelf bleven onverkocht. Alleen de oude begraafplaats aan de eerste Ebbingestraat werd eigendom van de buurman, de tuinder Brinkman.

Na het rechtsherstel werden deze eigendommen en de synagoge overgedragen op de Joodse gemeente Zwolle. Deze was rechtsopvolger van de opgeheven Joodse gemeente Kampen, en verkocht dit onroerend goed rond 1950 weer aan het gemeentebestuur te Kampen. De gemeente wenste hier stadsontwikkeling te laten plaats vinden.

De notariële akte bevatte bijzondere bepalingen over de ruiming van de begraafplaats. De stoffelijke resten zouden voor rekening van de gemeente Kampen worden overgebracht naar de nieuwe Israëlitische begraafplaats in IJsselmuiden. Elk overschot zou afzonderlijk worden geborgen en in een kist met andere overschotten daar ter aarde worden besteld. Een Joodse geestelijke zou daarbij de nodige rituelen verrichten. Bij het opmaken van de akte was de ruiming reeds op deze wijze uitgevoerd, zo werd genoteerd. Volgens een verslag in het *Overijsselsch Dagblad* van 1 december

1948 was de geestelijke S. de Jong, die toezicht had gehouden namens de Joodse Gemeente van Zwolle, 'zeer tevreden over de piëteitvolle wijze waarop dit is geschied.'

De synagoge stond formeel onder beheer van de commissaris voor niet-commerciële verenigingen en stichtingen. Wanneer en door wie het interieur is verwijderd heb ik niet met zekerheid kunnen achterhalen. Augustus 1943 werd door de politie de sleutel overgedragen.

Na de oorlog, in 1947 verkocht de NIG te Zwolle de synagoge aan de gemeente Kampen. De gemeente zag op dat moment geen betekenis of functie voor het pand. Ze verkocht het door (met Voorstraat 77) aan de de emaille-fabriek van Berk. Die verbouwde het tot pakhuis en garage. Pas in 1985 kocht de gemeente de Synagoge. Toen startte de restauratie tot het monument dat het nu is.

In diverse andere gemeenten gebeurde dit ook omstreeks die tijd. Soms wat eerder, elders wat later. Historisch besef kan groeien als men weet wat er is gebeurd, als men weet wat de betekenis van zo'n pand is.

Ik kom tot een afronding.

Van ruim 150 gemeenten is inmiddels informatie op tafel. Er is net een concept Synthese-Rapport verschenen. De meeste gemeenten kochten niets. Een flink aantal kocht één of enkele percelen, zo ook de Gemeente Kampen. Een klein aantal gemeenten kocht een handvol of meer. Enkele grote plaatsen kochten echt beduidend meer. Die gebeurtenissen, in met name Amsterdam en Den Haag, bepalen wellicht te veel het beeld.

Echter alle gemeenten, groot en klein, werkten administratief mee aan de verordeningen van de bezetter. Slechts enkele gemeentebesturen weigerden of traineerden. De besturen van Amstelveen, Arnhem en Eindhoven worden als (tijdelijke) uitzonderingen in de literatuur genoemd.

Wanneer ik terugkeer naar mijn centrale vraag: wat was de rol van de gemeente? Dan moet ik vaststellen dat er een verschil bestond tussen de twee gemeentebesturen. Kampen was uitgebreider met haar informatie op vragen van de bezetter. IJsselmuiden gaf minimale antwoorden. De gemeente IJsselmuiden opereerde tav van onroerend goed meer terughoudend, dan Kampen. Maar we moeten bedenken dat de situatie in IJsselmuiden bij de aanvang van de oorlog reeds anders was.

De gemeente Kampen handelde in al deze gevallen binnen de formele kaders, maar na de oorlog, bij het rechtsherstel van de tuintjes aan de Venedijk met weinig gevoel voor het belang van de Joodse familie. De gemeente Kampen was hiermee niet uitzonderlijk. In Nederland overheerste na de oorlog een kille en formalistische houding ten aanzien van de terugkerende Joden. In Kampen keerden heel weinig Joden terug. Ik noemde het al: minder dan 5, minder dan 10%.

Weten wat er is gebeurd, is een noodzaak om zinvol te kunnen herdenken, is een noodzaak om het verhaal verder te kunnen vertellen. En pas als je weet, vormt het herdenken echte windrichtingen op ons moreel kompas. Ik doe in het rapport een aantal aanbevelingen om de zichtbaarheid van de Joodse geschiedenis in Kampen te bevorderen: Onder meer door de Volkstuinjes van Herman Goudsmid naar hem te vernoemen; onder meer door een gedenkteken te plaatsen bij het station waarvandaan een groot deel van Joodse bevolking op 18 november 1942 werd weggevoerd.

Weten wat je herdenkt, herinneren wat er is gebeurd is van groot belang. Pas dan kunnen we de geschiedenis verder vertellen, pas dan kunnen we ervan leren. Ik hoop dat de aanbevelingen die in het rapport staan stappen zullen zijn, die leiden tot het versterken van het historisch besef, die leiden tot meer kennis over het lot van de Joodse bevolking en de herinnering aan hen bevorderen.

Dank voor uw aandacht